

YANGI USUL MAKTABLARI JADIDLAR NIGOHIDA

XOLBOYEV SHODIYOR ASHURBOY O'G'LI

Jizzax viloyati Arnasoy tumani

2-sonli maktabning tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: “Munozara” va “Eski maktab va yangi maktab” asarlari mazmuni, adiblarning asardan ko'zlagan maqsadi ochib berilgan. Mustaqillikdan so'ng jadidlar xotirasini abadiylashtirish bo'yicha qilingan ishlar borasida qisqacha ma'lumotlar berilgan

Milliy uyg'onish davri Vatanimizda jadidchilik harakati shaklida namoyon bo'ldi. “Jadid” atamasi dastlab turklar hukmdori Sulton Sulaymon III davrida paydo bo'lgan. Elchi Abubakr Ratib afandi Avstriyada ko'rgan idora tizimini “Nizomi jadid” deb tushuntiradi. 1789-yilgi Fransuz inqilobidan keyin qurilgan yangi tizim “Fransiya nizomi jadidi” deyila boshlandi. Aslida “jadid” so'zi arabcha “yangi” degan ma'noni bildiradi va 1865-yildan boshlanib, 1929-yilda harakat namoyondalarining jismoniy tugatishigacha bo'lgan davr esa “Jadidchilik harakati” deb nom oldi. Jadidchilik harakatining ildizi musulmon xalqlari orasida diniy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gasprinskiy tomonidan XIX asrning 80-yillarida Qrimda paydo bo'ldi. Jadidchilik harakati asosan maktablarda, matbuotlarda o'z aksini ko'rsatar edi. Ismoilbek ham 1884-yilda 40 kunda 12 ta bolaning savodini chiqartiradigan “usuli savtiya” maktabini joriy qilgan. Ismoil Gasprinskiy zamon tufayli yiroqlashgan turk xalqini bir-biriga tanitib, ma'rifatparvar, ziyolilar qatlamini shakllantirishda katta xizmat ko'rsatdi. 1919-yil Toshkentning eski shahar qismida 16 ta yangi usul maktabi, 1917-yil Qo'qonda 24 ta, Andijonda 34 ta yangi usul maktablari shakllantirilgan. Ushbu maktablar 2 bosqichdan iborat bo'lib, 1-qism ibtidoiy, ya'ni boshlang'ich 4 sinfni, 2-qism rushadiy - o'rta bo'lib, 3 yoki 4 sinfni o'z ichiga qamrab olgan. Yangi usul maktab-larida asosan bepul o'qitilgan. 1900-1910-yillarda ma'rifatparvar jadidlarimizdan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abduqodir Shakuriy, Abdulla Avloniy, Ishoqxon Ibrat, Shokirjon Rahimiy, Abdulvohid Burhonov, Rus-tambek Yusufbekov va boshqa muallimlar Toshkent, Samarqand, Qo'qon shahrlarida yangi usul maktablarini ochishgan. Maktablar qiyin sharoit, tazyiq ostida faoliyat yuritgan, bir necha martalab yopilgan, hukumatga o'nlab murojaat-nomalar yuborib, ularni ochishga urunishgan. Abdurauf Fitrat hamda Hoji Muin o'z asarlarida usuli jadid va usuli qadim maktablarining farqini, yangi maktablar xalqni uyg'otish uchun eng maqul yo'l ekanligini ochib berishgan. Jadidlar butun Turkiston elini o'qimishli, ma'rifatparvar ziyoli bo'lishini istashgan. Xususan, Behbudiy 1903-yilda Samarqand atrofidagi Qolvoy (S. Siddiqiy) uyida, Rajab Amiy (A. Shakuriy) da maktab ochdi. Bu maktablar uchun “Risolai asbobi sabot”, “Risolai jug'rofiya umroniy”, “Risolai jug'rofiya rusiy”, “Tarixi islom” kabi darsliklar yaratdi. O'zining maqolalarida mushtariylarni ilmga chorladi, shuningdek, “Ikki til emas, to'rt til kerak” maqolasi 1913-yil “Oina” jurnalining 1-sonida bosilgan bo'lib, unda turkistonliklar turkiy, forsiy, arabiy va rusiyni bilishlari lozimligi aytiladi.

“Turkiy- Turkiston xalqining aksari o'zbekiy so'zlashishi;

Forsiy- madrasa va udabo tili. Turkistonni har tarafidagi eski va yangi mak-tablarida forsiy nazm va nasr kitoblaridan ta'lim berilgan. Arabiy-barcha madra-salarda shar'iy va diniy kitoblar shu tilda berilgan, biroq mudarrislarning tarjimai forscha edi. Rusiy-dunyo va tiriklik tili edi.” Behbudiy maqolasida ko'p til bilishning foydali jihati “Ovrupaliklar fors shoirlarining asarlari lazzatini, ma'naviyatini olish va foydalanish uchun milyardlar sarflagan bir vaqtda biz forsiyni tahsilsiz ham bilamiz” deya ta'kidlaydi. Haqiqatdan ham Behbudiyning bir asr oldin bergan fikrlari bugungi kunda ham o'z tasdig'ini topmoqda. Hozir texnologiyalar rivojlanayotgan vaqtda ham yoshlardan til bilish talab qilinmoqda.

Munavvarqori Abdurashidxonov boshlagan yangi maktab usuli esa Turkis-tonga tez yoyiladi. Uning tashabbuskor jonkuyarlari “taraqqiyparvar” deb nom oladi va Munavvarqori ularni birlashtiruvchi rahbar va yo'lboishchiga aylanadi. Ushbu maktablar uchun “Adibi avval” alifbe kitobi, “Adibi soniy” darsliklarini yozadi. “Sho'roi Islom” tashkilotining ideologi va rahbari sifatida faoliyat ko'rsatadi. 1908-yil uning “Sabzavor”, “Yer yuzi”, “Tajvid al Qur'on” kitoblari

ham bosilib, yangi usuldagi maktablarda darslik sifatida qo'llanilgan. Hikoyalari orasida XX asr boshidagi tarixiy voqealar, ijtimoiy-maishiy turmush manzaralari haqida yozilganlari ham anchagina. Ma'lum bo'lganidek, Munavvarqori badiiy adabiyot bilan yaqindan shug'ullangan ziyolilardan edi. 20-yillarda tilshunoslikka oid asarlar yozdi. Uning 1925-yilda e'lon qilgan Qayum Ramazon va Sh. Zunnun hamkorligida 3 bo'limlik "O'zbekcha til saboqlari" kitobi mavjud. Munavvarqori ijodini ilk bor tadqiq qilgan olim Sirojiddin Ahmedovdir va uning "Men sendamen" kitobini nashrga tayyorlab, 2019-yil chop ettirgan.

Buxorolik ma'rifatparvar Abdurauf Fitratning "Adabiyot qoidalari", "Eski o'zbek adabiyoti namunalari", "Aruz haqida" kabi ilmiy kuzatuvlari esa adabiyotshunoslik fani tarixida muhim rol o'ynaydi. "Munozara" asari 1909-yilda bosilgan bo'lib, uning to'liq nomi "Hindistonda bir firangi ila buxoroli bir mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'on munozarasi" bo'lib, asar ikki kishining suhbat shaklida tuzilgan. Asosiy masala Buxoroda jadid maktablarining ochilishiga qaratilgan. Diniy va dunyoviy bilimga ega bo'lgan farangi mudarrisning ilmsizligi, johilligidan hayratga tushadi. Uning mudarris bilan suhbat davomida u Buxoro hayoti, turmush tarzini o'rganishga urunadi. Fitrat asarda ta'lim shaklini o'zgartirish g'oyalarini ilgari suradi. Eski usul maktablari uzoq muddatli, ayol va qizlarning o'qishiga esa imkonsiz edi. Bilamizki, jadidlarning asosiy maqsadi xalqni uyg'otish bo'lib, faqatgina diniy bilimlar bilan cheklanmasdan, dunyo zarurati uchun handasa, jug'rofiya kabi dunyoviy bilimlarni ham egallash kerakligi targ'ib qilingan. Islom dinida ayol va erkak uchun ta'lim olish farz deb berilgan va ayollarning o'qishini ham targ'ib qilishgan. Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Behbudiy kabi jadidlar maktabxonalarda kursida o'tirish ham sog'lik, ham estetika qonunlariga muvofiq ekanligi uchun qulay, sharoitli maktablarni joriy qilishgan. Ammo aynan mullalar tomonidan "bular kishini kofir qiladi" degan axmoqona fikr bildirilgan. Asarni o'qish davomida bir hayratlanarli jumla uch kelamiz: "Bahouddin bor ekan, Buxoro xalqi, davlati parchalanmaydi". Bu so'zlar mudarrisga tegishli bo'lib, farangining taajjublanishiga sabab "kursida o'tirsa kofir bo'ladi" deya jadid maktablarini qabul qilmay, Alloh bo'la turib, vafot etgan avliyoga ishonganligi edi. Farangi musulmon bo'lmasa ham bu gap-so'zlar shunchaki tanballik, dangasalik ketidan "avliyo qutqaradi" degan o'yg'a borayotganini isbotlab beradi. Fitrat o'z asarida hayotiy voqealarga asoslangan holda vujudga kelgan muammolarni yechishga harakat qilgan. "Harflar sonining kamligi", "kursida o'tirish" kabi vajlar jadid maktablarini joriy etilmasligiga sabab edi. Lekin Hoji Muinning "Yangi maktab, eski maktab" asarida yaqqol namoyon bo'lganidek, jadid maktablari ochilsa, mullalarning noni yarim bo'ladi, payshanbalik oshlari, orada beriladigan pullardan quruq qolishadi, chunki usuli jadid maktablari boylar uchun pullik, kambag'allar uchun tekin edi. Yana achinarlisi shundaki, 27 yil beriladigan usuli qadim maktablarida asarlar emas, asarga yozilgan sharhning sharhi o'qitilar, mudarrislar ham arabiyda so'zlasha olishmas edi. Ko'rinib turadiki, eski maktablar vaqtni, kuchni va pulni sarf etadi. Fitrat "Munozara" asarida Buxoro amirligini jaholat botqog'idan qutulish, mustamlaka zulmiga barham berishning yagona yo'li xalqni ilm-ma'rifatli qilish ekanligini farangi va mudarrisning bahs-munozarasi yordamida ochib beradi. Bu asar Buxoroda jadidchilik harakatining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada, yangi jadid maktablari qaytadan ochila boshladi.

Samarqandda tavallud topgan Hoji Muin ham o'z davrining ma'rifatparvar jadidlari singari o'zining jadid maktabini ochadi. U bog'dorchilik bilan ham shug'ullangan va aynan bolalarni savodli qilish uchun zarur bo'lgan mablag'larni xalqdan emas, bozorda sotgan mevalarning pulidan sarflagan. Maktabdor bo'lishdan sira moddiy manfaat ko'zlamagan. Uning "Eski maktab va yangi maktab" pyesasida Fitratnikidan farqli o'laroq, eski usul maktabi bilan yangi usul maktabi o'quv tizimidagi farq tasvirlanib, "usuli jadid" maktabining afzalliklari jarayon orqali ochib berilgan. Domlalarining bolani tartibga chaqirish uchun vahshiy usulda jazolashi, bolalardan faqatgina osh-non kutib yashashi, dars vaqtida uyidan non olib kelishga yuborishi eski tizimni qoralaydi. Jadidlar yoqlayotgan yangi maktablar esa bolaga bilim berishni, bolasining o'qimishli bo'lishini istagan xalqdan naf ko'rishni emas, balki qisqa fursat ichida savodli qilishni asosiy maqsad qilgan edi. Hoji Muin birgina maktablarning ichki tasviri orqali asarning tub mazmunini kitobxon hukmiga havola etdi. Masalan, "Maktab ichi zindondek qorong'u bo'lib, o'rtasida o'choq, devorig'a bir falaq osilgan.

Bir yoqda safol oftobada suv, ikkinchi yoqda yirtiq ko'rpacha ustiga uch-to'rt qabat iflos kiyum kiygan, ko'knoriaft va asabiy majoz bir domla o'turgan, bir yonida choynik, dona qoq non, oldida to'rt ayog'lik uzun taxta, taxtaning naryog'ida xaspaxol ustida Salim va Melik degan ikki bola o'z saboqlarini o'qub turubdurlar..." deya eski maktabni, "Maktab binosi hivzi sihat qoidasiga muvofiq bo'lib, devorig'a xaritalar yopushtirilgan, bir yoqda Muallim kursiga o'turgan. Muallimning oldida bir "miz", yonida bir lavha. Qarshisida ikki partaga to'rt talaba o'turgan. Bir tarafda uch-to'rt kursi qo'yilgan..." deb yangi maktabni tasvirlaydi.

Jadidlar ham eski usul maktabida tahsil olishgan, ular xatti-harakatlari, yozayotgan asarlari orqali muallimlarni yomon otlq qilish emas balki ota-bobolaridan qolgan milliy maktablarni qayta isloh qilish tarafdori edilar. O'zi aslida mana shu harakat; darsliklarda yangilik kiritish, tizimni yanada takomillashtirish, yildan yilga imtihon orqali o'tkazish usuli jadid edi. Jadid maktablarining eski usul maktablaridan asosiy farqi shunda ediki, bolalarni 30 yoshgacha emas, 18 yoshgacha to'laqonli savodli qilar, o'qimoq va o'qitmoq yo'llarini ko'rsatar.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, Turkiston yoshlarining milliy uyg'onishida jadidchilik harakati asosiy omil bo'la oldi. Jadid namoyondalari yoshlarni o'z oldiga chorlab, olg'a intilishga, o'zlari kabi yurt erkinligi uchun kurashishga, ziyoli bo'lishga undadi. Eski tuzum davrida xalq o'z tarixini bilmas, askincha, Amir Temur kabi buyuk sarkardalar qoralanib kelar, ma'naviyatni shakllantiruvchi asarlar yo'q qilinib kelar edi. Biroq tarix haqiqati kishiga kuch beradi. Jadidlar Turkiston xalqlarini savodsizlik, qullikdan qutqarishga bel bog'lashgan. Buning uchun har qaysi yo'ldan foydalanishgan. Masalan, asar yozishsa, tanqid ostida qolib kitoblar yig'ishtirib olingan, maqola yozish uchun "Hurriyat", "Najot", "Xurshid", "Kengash" kabi gazeta-jaridalar ochib ularda e'lon qilib turishgan, teatrlar tashkillashtirilgan, kulgi-mutoyibali sahna ko'rinishlar orqali xalqni istiqloлга chorlashgan.

1991-yilda O'zbekiston Respublikasi jadidlar kutgan mustaqillikka erishdi. Birinchi prezident Islom Karimov ma'rifatparvarlarimiz xotirasini abadiylashtirdi, muzey ochildi. Prezidentimiz Shavkat Miromonovich esa Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiyni "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan taqdirladi. 2023-yilning 11-12-dekabr kunlari "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqloл va davlatchilik g'oyalari" mavzusida taniqli olimlar ishtirokida ilmiy konferensiya bo'lib o'tdi. Ularning har biri bo'yicha alohida badiiy filmlar suratga olinib, ekran yuzini ko'rdi. Yurt tinchligi, istiqloл, xalqning manfaati uchun yonib-pishgan, harakat qilgan jadidlarimizning nomi also o'chmagay va bugungi kunda ham ardoqdadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B. Qosimov va b. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent "Ma'naviyat" 2004
2. Hoji Muin. Eski maktab, yangi maktab. www.ziyouz.com kutubxonasi
3. A. Fitrat. Munozara. www.ziyouz.com kutubxonasi
4. H. Komilova. Jadidlar faoliyatida ma'rifatparvarlik va barkamol avlod tarbiyasi masalalari. Scientific progress. Volume 2
5. L. Yusupova. Jadidchilik harakatining asoschilari va ularning tarixiy tafakkuri. "JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN" JURNALI VOLUME 1, ISSUE 7, 2023. OCTOBER
6. ResearchBib Impact Factor: 8.654/2023 ISSN 2992-8869
7. A. Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. Toshkent "Ma'naviyat"2000